

Drugi dio

U sastavu 1. proleTERSke divizije i
borbama u Bosni, Srbiji, Sremu,
Slavoniji i za oslobođenje
Zagreba

(novembar 1943 - maj 1945)

Odlazak brigade u sastav 1. proleTERSke divizije

Vojno-politička situacija u jesen 1943. i odluka o upućivanju brigade u sastav 1. proleTERSke divizije

U drugoj polovini 1943. godine jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije uspješno su djelovale na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Njihove velike pobjede i kapitulacija fašističke Italije podstakle su borbeno raspoloženje naroda, što se, pored ostalog, manifestovalo i u prilivu boraca i formiranju novih partizanskih odreda, brigada, divizija i korpusa. »Po svojim razmerama i karakteru«, kako se to konstatuje u Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, »pobjede Narodnooslobodilačke vojske i pomeranje društveno-političkih snaga u okviru oslobodilačke borbe 1943. godine značile su odlučujuću vojnu i političku pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta.«¹

U toj godini u oslobođenim oblastima i pokrajinama, nastavljeno je stvaranje mjesnih, općinskih, sreskih, oružnih i oblasnih narodnooslobodilačkih odbora i njihovo međusobno povezivanje preko zemaljskih antifašističkih vijeća do AVNOJ-a, izgrađen je jedinstven sistem nove narodne revolucionarne vlasti. Istovremeno, masovne političke i antifašističke organizacije - Narodnooslobodilački front, Antifašistički front žena i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije - razvile su se u snažnu političku osnovicu narodne vlasti. Njihova masovnost i monolitnost, kao i okupljenost širokih narodnih slojeva oko linije KPJ u NOB potvrđivale su daje time krajem 1943. godine bila konačno odlučena borba za mase u korist NOP-a, koja se vodila u sklopu borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.

I vojno-politička situacija u svijetu razvijala se povoljno. Saveznici, 1943. godine na svim svjetskim frontovima definitivno preoteli su inicijativu i bili u stratejskoj ofanzivi: na istočnom frontu Crvena armija forsirala je Dnjeper i izvodila velike ofanzivne operacije u zapadnoj Ukrajini, dok su anglo-američke snage nastupajući na sjever kroz Italiju izbile na njemačku, takozvanu »zimsku liniju« odbrane (Gariljano-Kasino-Rapido-Sangro). U takvoj situaciji NOV, u stratejskom smislu, stvarno je postala spona između istočnog fronta i fronta u Italiji, a Nijemci bili su prinuđeni da u toku septembra i oktobra dovuku u Jugoslaviju još 9 novih divizija, tako da ih je tada bilo ukupno 19, pored 8 bugarskih i 3 mađarske, iako su one bile potrebne na drugim frontovima.

I pored toga što vlade sila antihitlerovske koalicije još nijesu bile spremne da priznaju NOP za politički pokret i da prekinu odnos s izbjegličkom jugoslovenskom vladom, u 1943. godini počeo je da se mijenja njegov i međunarodni

1 »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963. str. 420.

položaj. Predstavljaj preko AVNOJ-a i Vrhovnog štaba, NOP počeo je da izrasta u samostalan politički subjekt u međunarodnim odnosima što je bilo osigurano dotadašnjim krupnim vojnim i političkim pobjedama naroda Jugoslavije.

Polazeći od date situacije, CK KPJ i Vrhovni štab su u duhu osnovne strategijske linije usmjeravali društveno-politička kretanja i dejstva vojnih jedinica u zemlji. Poslije bitke na Sutjesci i prodorom Glavne operativne grupe NOV sa Vrhovnim štabom na čelu u Bosnu, u ljeto 1943. ponovo je prenjeto težište operacija u taj dio zemlje, koji je poslije kapitulacije Italije i za Nijemce dobio značajniju ulogu u opštem planu odbrane Balkana. Zbog svog centralnog položaja Bosna je tada imala veliki značaj prije svega za NOVJ, jer je Vrhovnom štabu pružala povoljne uslove za preduzimanje većih ofanzivnih akcija prema Srbiji, dolini Save i Jadranu i omogućavala mu da uspješno rukovodi operacijama jedinica u svim susjednim oblastima. Ujesen te godine u Bosni su dejtvovala 1. proleterska, 4, 5, 10, 11, 16, 17. i 27. divizija i brojni partizanski odredi.

U to vrijeme, kao i ranije, Srbija je imala istaknuto mjesto u planovima Vrhovnog štaba. »Srbija nam je,« napisao je drug Tito, »bila važna iz više razloga. Prvi razlog je bio taj što je bilo mnogo kvislinga koji su zaveli strahovit teror protiv naroda. Drugo, mi smo smatrali da se borbom koju smo vodili vodi socijalna borba za novi društveni sistem protiv starog sistema, i da će nam, ako u Srbiji ostavimo ove reakcionarne elemente koji su ostali uz pomoći Nijemaca, biti vrlo teško, pošto mi u Srbiji gledamo jedan od najglavnijih faktora naše nacionalne zajednice, po njenom broju i inače. Mi smo nastojali da u Jugoslaviji Srbija ne bude Vandeja i da reakcionari ne prave od nje jedno žarište koje bi kasnije moglo dovesti do strahovitog građanskog rata. Zato smo mi uvijek i svakom prilikom, gdje je god to bilo moguće, vodili brigu o Srbiji.«²

U vezi s tim ujesen 1943. godine Vrhovni štab namjeravao je da u Srbiju uputi jake snage i, pored ostalog, 9. oktobra upoznao je štab 2. udarnog korpusa NOVJ, čije je operacijsko područje obuhvatalo Crnu Goru, Hercegovinu i Sandžak, s planom o prenošenju težišta dejstava NOVJ u Srbiju, a 21. oktobra mu je i naredio da svoja dejstva orijentiše prema Srbiji, kao trenutno najvažnijem strategijsko-političkom cilju.³ Međutim, razvoj događaja nije dozvolio da se ova namjera tada ostvari. Trebalo je mnoge jedinice prethodno reorganizirati, popuniti i bolje naoružati, zatim stvoriti polazne baze u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni, privući tamo jedinice i u pogodnom momentu s njima preuzeti prodor na istok. Pored toga da bi se ozakonile izvojevane pobjede revolucije, trebalo je održati Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu i dobro ga obezbijediti jakim snagama.

Za reorganizaciju i popunu jedinica i njihovu pripremu za upućivanje u Srbiju, kao i obezbjeđenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu vezana je i odluka vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita o upućivanju 13. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade Hrvatske »Rade Končar« u sastav 1. proleterske divizije. Naime, pošto je još u junu, u toku bitke na Sutjesci, 1. proleterska divizija ostala sa dvije brigade - 1. proleterskom i 3. krajiškom proleterskom, zbog izlaska iz njenog sastava 3. sandžacke proleterske brigade, to je drug Tito ubrzo iza toga donio odluku da 1. proletersku diviziju popuni iz Hrvatske 13. proleterskom brigadom. Sačuvanih dokumenata o toj odluci nema, ali nam je svjedočanstvo o njoj ostavio Vlado Kovačević, u ratu član Politodjela 13. proleterske brigade, koji je u svojim sjećanjima napisao: »Neposredno poslije V ofanzive zamolili smo maršala Tita da pred rukovodiocima I proleterske brigade izloži vojno-političko stanje kod nas i u svijetu. Maršal Tito se rado odazvao našem pozivu i sastao se s nama na Petrovom polju. Poslije izlaganja vojno-političke situacije, saopćio nam je svoju odluku o stupanju XIII proleterske brigade u sastav I proleterske divizije. Ta vijest nas je silno obradovala. Presretno su naša srca zaigrala. Sinula je vedra i jasna misao: uskoro ćemo se toplo zagrliti s našom

² Tito, »Sjećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije,« »Komunist«, 6. IV 1961. godine.

³ Hronologija, str. 568-569.

braćom hrvatskim proleterima. No pored spona oduševljenja odmah smo se pribrali i hladnokrvno rezonirali: sretna je odluka maršala Tita. Tom svojom odlukom maršal Tito imao je jasnu perspektivu: XIII proleterska će kao najbolja hrvatska brigada dostojno pronijeti zastavu bratstva hrvatskog naroda s ostalim narodima naše zemlje; na djelu ostvariti oružano jedinstvo i drugarstvo s ostalim borcima naše domovine i najzađ potpuno razbiti okupatorsko-četničku propagandu, da su svi Hrvati ustaše.«⁴

Brz razvoj događaja, naročito u vezi s kapitulacijom fašističke Italije, priprema i održavanjem Drugog zasjedanja AVNOJ-a, odgodio je za izvjesno vrijeme sprovođenje u život pomenute odluke. Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab, pored rješavanja političkih i međunarodnih pitanja NOB-e, nastavili su u septembru i oktobru intenzivan rad na daljoj oranzacionoj izgradnji i brojnom jačanju NOVJ. Pored formiranja novih brigada, divizija i korpusa, Vrhovni štab je formirao 5. oktobra i 1. proleterski udarni korpus. U početku u njegovom sastavu nalazila se samo krnja 1. proleterska divizija. Prema dogovoru s Glavnim štabom Hrvatske u sastav korpusa trebalo je da iz Hrvatske uđu još 6. lička divizija i Slavonski proleterski bataljon, dok je s glavnim štabom Slovenije bilo dogovoreno da iz Slovenije uputi 600 boraca. U vezi s tim, nastupili su vrijeme i potreba da se realizuje i ranija odluka o upućivanju 13. proleterske brigade u sastav 1. proleterske divizije o čemu je Glavni štab Hrvatske sredinom oktobra obavijestio štab brigade.

Uvezi s dolaskom 13. proleterske brigade u Bosnu, Glavni štab Hrvatske zatražio je odobrenje od Vrhovnog štaba da u Žumberak uputi jednu brigadu iz Slavonije kako ovo veoma važno područje, u neposrednoj blizini Zagreba, ne bi ostalo bez jačih partizanskih jedinica. Vrhovni štab se s tim složio i 27. oktobra, pored ostalog, o tome obavijestio Glavni štab Hrvatske.⁵

Odluka Vrhovnog štaba o upućivanju 6. ličke divizije, 13. proleterske brigade i Slavenskog proleterskog bataljona iz Hrvatske i 600 boraca iz Slovenije u Bosnu u sastav 1. proleterskog udarnog korpusa nije imala za cilj običnu pregrupaciju i reorganizaciju jedinica, već je imala ogroman vojni i politički značaj. Očigledno daje Vrhovni štab, stvarajući 1. proleterski udarni korpus, kao elitnu krupnu vojnu formaciju NOVJ, želio da se u njemu nađu iskusne i u borbama do tada provjerene vojne jedinice kojima će moći da odlučujuće utiče na rješavanje operativno-strategijskih i političkih zadataka rata i revolucije kakvi su bili namjeravani i pripremani prodor u Srbiju, razbijanje četnika i svih planova domaće i međunarodne reakcije vezanih za njih i izbjegličku kraljevsku vladu. Pored toga neosporno je daje Vrhovni štab vodeći računa o nacionalnim momentima želio da u rješavanju tih i drugih pitanja bitnih ne samo za konačnu pobjedu već i za stvaranje bratstva i jedinstva, učestvuju jedinice sastavljene od pripadnika svih naših naroda i narodnosti. U vezi s tim, od posebnog značaja bila je i odluka da 13. proleterska brigada, sastavljena najvećim dijelom od Hrvata, uđe u sastav 1. proleterske divizije,⁶ što je svakako bilo i veliko priznanje brigadi za njene dotadašnje uspjehe kao i povjerenje u nju da će i u buduće uspješno izvršavati sve postavljene zadatke.

Marš od Kupe do Livna

Želeći da što prije završi formiranje 1. proleterskog udarnog korpusa i popuni 1. proletersku diviziju još jednom brigadom, Vrhovni štab 30. oktobra uputio je depešu Glavnom štabu Hrvatske kojom je požurio upućivanje 13. proleterske

4 »Tri godine borbe Trinaeste proleterske,« Zbornik sjećanja, Klub 13. proleterske brigade »Rade Končar,« 1945, str. 8.

5 Hronologija, str. 569.

6 Njena 1. proleterska brigada bila je u ogromnoj većini sastavljena od boraca iz Srbije i Crne Gore, a manjim dijelom i od pripadnika drugih naših naroda i narodnosti, dok su se u 3. krajiškoj proleterskoj brigadi nalazili borci iz Bosanske krajine.

ske brigade »Rade Končar« i drugih jedinica u Bosnu. »Naredite Končarevoj brigadi«, pisalo je u depeši, »da... ubrza pokret ovamo zajedno sa Slovencima. Ako Slovenci nisu uputili obećanih 600 boraca, onda neka dođe 16. slovenačka brigada.⁷ Isto tako uputite 6. ličku diviziju čim prije ako ste joj našli zamjenu«⁸ Po prijemu naređenja Glavni štab Hrvatske do kraja toga dana uputio je nekoliko depeša štabu 13. proleterske brigade u kojima mu je dao više uputstava u vezi s njenim odlaskom u Bosnu.

Da bi se borci iz Korduna i Banije vidjeli sa svojim najbližim, presvukli kod kuća i drugo, Glavni štab Hrvatske odobrio je štabu brigade da im može dati pet dana odsustva, s tim da bude 5. novembra čitava brigada na okupu spremna za pokret. U međuvremenu, da Žumberak i Pokuplje ne bi ostali bez jačih partizanskih jedinica, on je naredio omladinskoj brigadi »Jože Vlahović«, da se iz Slavonije prebaci preko Save u Pokuplje, a zatim u Žumberak. Istovremeno 13. proleterskoj brigadi naredio je da joj u susret uputi vezu, zatim da joj ostavi pet oficira dobrih poznavalaca terena i situacije u Žumberku, koji će se nalaziti u štabovima bataljona i u štabu brigade i da joj ostavi fizički slabije borce, kao i one koji su u Žumberku i Pokuplju popularni koje će omladinska brigada »Jože Vlahović« koristiti kao vođe, zatim za politički rad na terenu i za vezu s narodom. Brigadi je, takođe, naređeno da ostavi nešto kadrova i za Turopoljsko-posavski partizanski odred, koji ima perspektivu da se razvije u brigadu, kao i jednog dobrog komandanta bataljona za načelnika Operativnog štaba za Žumberak i Pokuplje. Kasnije je Glavni štab Hrvatske odlučio da se na ovu dužnost imenuje zamjenik komandanta brigade Dušan Pečić. Posebnom depešom štabu 13. proleterske brigade skrenuta je pažnja da pri ostavljanju kadrova za brigadu »Jože Vlahović« i Turopoljsko-posavski odred ne bude uskogrudan. Najzad, 30. oktobra u 23 sata i 10 minuta Glavni štab Hrvatske pored ostalog, javio mu je: »Vi se više neće vraćati na Žumberak.«⁹

Pošto je 2. novembra formirao štab Žumberačko-posavskog sektora za rukovođenje jedinicama NOV i POH u Žumberku, Pokuplju, Turopolju i Posavini, Glavni štab Hrvatske je istog dana uputio dopis štabu 13. proleterske brigade, u kome gaje obavjestio o tome i naredio mu da novoformiranom štabu i njegovim jedinicama radi normalnog funkcionisanja odmah stavi na raspolaganje Stjepana Hinića, Porina Drezgu, Petra Reba, Juru Badovinca i Franju Zbukvića, zatim 15 desetara, vodnika, političkih delegata vodova i zamjenika komandira četa, te jednog komandira čete koji može primiti dužnost komandanta bataljona, obavještajnog oficira brigade Stojana Trbovića, brigadnu glumačku grupu, nekoliko boraca koji poznaju mjesta gdje se nalaze zemunice sa ratnim materijalom, kao i sve borce (muškarce i žene) koji bi prema ocjeni bili nesposobni za duži pokret i veće napore, s tim što se brojno stanje brigade nije smjelo smanjiti ispod 1200 boraca. Pored toga brigadi je naređeno da štabu Žumberačko-posavskog sektora preda radio-stanicu sa telegrafistima i šifrom, brdski i dva protivtenkovska topa sa poslugama i sve vojničke karte pomenutog sektora. Posebno, ukazano je da se u vezi s pomenutim ljudstvom i materijalom vodi računa o daljem razvoju NOB-e u Žumberku i Pokuplju i da u vezi s tim ne smije da bude nikakve uskogrudosti.

S obzirom daje brigada trebalo da krene na put koji mjestimično može biti i teže prolazan, u istom dopisu joj je naređeno da hitno pristupi organizaciji i

7 U to vrijeme radio-veza Glavnog štaba Hrvatske sa Glavnim štabom Slovenije bila je u prekidu tako da ovo naređenje Glavni štab Hrvatske, koji se tada nalazio u Lici, nije bio u mogućnosti da prenese Glavnom štabu Slovenije. Zbog toga, kao i zbog angažovanosti slovenačkih partizanskih jedinica u operacijama koje su izvodile njemačke snage u pograničnim dijelovima Hrvatske i Slovenije, obećanih 600 boraca, niti 16. slovenačka brigada »Janko Premrl Vojko« nijesu upućeni u Bosnu u sastav 1. proleterskog udarnog korpusa. Pored 13. proleterske brigade iz Hrvatske je tada u njegov sastav upućena 6. lička divizija i Slavonski proleterski bataljon, formiran od boraca iz 6. slavonskog korpusa.

8 Arhiv VII, k. 119/2, br. reg. 4/10-1: Knjiga primljenih depeša Glavnog štaba NOV i POH, depeša br. 1212, od 30. X 1943. u 14,30 sati.

9 Arhiv VII, k. 110/1, br. reg. 1-8/1: depeše Glavnog štaba Hrvatske br. 896-902 od 30. X 1943. godine.

brdskih kuhinja, jer ih do tada nije imala. Brigadi je stavljeno do znanja da se nikakav materijal pa ni oružje ne može transportovati kolima s konjskom vučom, već da će se sve nositi na tovarnim konjima i radi toga treba se osloboditi svega onoga što nije neophodno. Pored toga brigadi je još ukazano, da će pri prolasku kroz Liku dobiti jedan ili dva protivtenkovska topa, i da za njihovo transportovanje pripremi potreban broj konja ili mazgi. Na kraju dopisa stajalo je da će brigada dobiti liječnika¹⁰ i, da u Glavni štab Hrvatske hitno uputi dopis sa popisom materijala za koji smatra da će joj biti potreban za pokret kako bi joj se stavio na raspolaganje ukoliko za to bude uslova.¹¹

Glavni štab Hrvatske je s puno pažnje i brige pripremao 13. proletersku brigadu za pokret, nastojeći dajе što bolje osposobi za predstojeće napore i borbe. Međutim, Vrhovni štab smatrao je da te pripreme dugo traju pa je odlučno intervenirao, zamjerivši Glavnom štabu Hrvatske na odugovlačenju i naredio mu da najhitnije uputi u Bosnu 13. proletersku brigadu i 6. ličku diviziju »Zasluzili ste ukor«, stajalo je u depeši upućenoj 3. novembra Glavnom štabu Hrvatske, »zbog odugovlačenja i neizvršavanja naredbe da najhitnije uputite brigadu 'Končar'. Za 6 dana brig, mora biti ovdje... Tito.«¹²

Čim je dobio ovako odlučno naređenje, Glavni štab Hrvatske istog dana je naredio 13. proleterskoj brigadi da odmah krene opštim pravcem Vojnić - Slunj - Močila - Poljanak, odakle kamionima da se prebaci preko Like za Glamoč. Sljedećeg dana Glavni štab Hrvatske izvjestio je Vrhovni štab, da brigada neće moći da stigne u Glamoč ni za 12 dana, jer je put dug oko 300 kilometara.¹³

U međuvremenu, dok su Vrhovni štab i Glavni štab Hrvatske razmjenjivali depeše, 13. proleterska brigada se poslije prebacivanja na desnu obalu Kupe i razmještaja u selima Lasinja, Donje Sredičko, Mihelići, Britveci, Banski Kovačevac i Kablar odmarala, sređivala i u duhu dobijenih naređenja i direktiva pripremala za predstojeći pokret. Pripreme su tekle u miru, jer u to vrijeme nije bilo većih borbi na Kordunu i Baniji. Jedinice 8. kordunaške i 7. banijske divizije i Kordunaškog, Karlovačkog i Banijskog partizanskog odreda bile su raspoređene prema neprijateljskim garnizonima, i uspješno sprečavale ispade neprijatelja na prostranu oslobođenu teritoriju i obezbjeđivale rad narodnooslobodilačkih odbora i masovnih antifašističkih organizacija.

Brigada, u to vrijeme, u svom sastavu imala je pet bataljona, četu za vezu, minerski vod i glumačku grupu. Ukupno prvog novembra po spisku imala je 1.546 boraca od toga 161 žena. Međutim, pošto su u rashodu (u bolnicama, kursovima i dr.) nalazilo 157 muškaraca i 20 žena, to je na licu bilo 1.369 boraca, među kojim 141 žena (omladinka). U odnosu na socijalni sastav u brigadi bilo je: 511 radnika, 433 seljaka, 359 zanatlija, 100 namještenika, 13 bivših vojnih i policijskih lica i 130 intelektualaca, dok je prema nacionalnoj pripadnosti u njoj bilo 1.330 Hrvata, 145 Srba, 32 Slovenca, Francuz, Nijemac, Jevrej, 3 Čehoslovaka, 2 Talijana, 4 Šveđana, 6 Rusa, 17 Muslimana, Švajcarac i 3 Holanđanina. Partijska organizacija u brigadi tada je imala 224 člana i 100 kandidata za članove Partije, dok je organizacija SKOJ-a brojala 430 članova. Svi ostali bili su simpateri KPJ.¹⁴

Iz pregleda brojnog stanja, socijalne, nacionalne i političke pripadnosti boraca, kad se uzme u obzir broj radnika i zanatlija, pa i seljaka, koji su u ogromnoj većini bili siromašni, što iznosi 84,2 odsto od ukupnog brojnog stanja, kao i broj članova KPH, kandidata i članova SKOJ-a, vidi se da je brigada i po socijalnom sastavu i po političkoj pripadnosti bila u punom smislu proleterska. Imala je znatan broj intelektualaca - 8,4 odsto. U nacionalnom pogledu njen sastav bio

10 Vjerovatno Glavni štab Hrvatske nije znao daje brigada imala liječnika.

11 Arhiv VII, k. 104B, br. reg. 1-2: Naređenje Glavnog štaba Hrvatske od 2. XI 1943. štabu 13. proleterske brigade »Rade Končar«.

12 Arhiv VII, k. 119/2, br. reg. 4-1: Knjiga depeša Glavnog štaba Hrvatske, str. 26.

13 Arhiv VII, k. 119/1, br. reg. 4-1: Knjiga depeša glavnog štaba Hrvatske, str. 20, 23 i 24.

14 Arhiv VII, k. 9A, br. reg. 24-2: Socijalni i nacionalni sastav 13. proleterske brigade »Rade Končar« na dan 1. XI 1943. godine.

gotovo internacionalan. Ipak, najviše je bilo Hrvata - 86 odsto, zatim 9,3 odsto Srba, nešto Slovenaca i Muslimana i po neki pripadnik raznih nacionalnosti. Posebno treba istaći da se u brigadi nalazio veliki broj žena - 10,4 odsto, sve su bile omladinke.

Od naoružanja brigada je imala 1190 pušaka raznog porijekla (»mauzer«, »manliher«, talijanskih, francuskih, ruskih i drugih), 16 mitraljeza (»švarcloze« i »breda«), 23 automata (šmajsera) i 62 puškomitraljeza raznog porijekla.¹⁵ Lako pješadijsko naoružanje išlo je u prilog njenoj pokretljivosti i manevarskim mogućnostima, ali je i činilo nedovoljno ubojitom pri napadu na utvrđene neprijateljske garnizone i u sukobima s neprijateljskim oklopnim jedinicama.

Vrijeme za temeljitije pripreme brigade za pokret bilo je kratko. Najviše je iskorišćeno za politički rad s borbicima, za objašnjavanje značaja i potrebe odlaska brigade u Bosnu u sastav 1. proleterske divizije. Na tom planu angažovane su i partijske i skojevske organizacije koje su održale više sastanaka radi angažovanja komunista u objašnjavanju značaja i potrebe odlaska brigade u sastav 1. proleterske divizije pri čemu je isticano daje to velika čast i priznanje brigadi za njene dotadašnje uspjehe i vojničko držanje u borbama. Istovremeno je dovođena u ispravnost odjeća i obuća, koliko je to bilo u mogućnosti, a nešto je od obuće i odjevnih predmeta dobijeno i na terenu. Pored toga, jedinice su i politički djelovale u selima u kojima su bile raspoređene, a održano je i nekoliko priredbi u saradnji s omladinom. Prigodnim predavanjima i priredbama za borce i narod obilježena je i 26-godišnjica Oktobarske socijalističke revolucije. Nije zapostavljena ni vojnička obuka boraca. Čak je 3. bataljon, koji se nalazio u selu Kablaru, 1. novembra izvršio bojevo gađanje puškom, tako daje svaki borac ispalio po tri metka u metu, što je inače bila veoma rijetka praksa partizanskih jedinica uopšte.¹⁶

U duhu naređenja Glavnog štaba Hrvatske, brigada je izvršila sve obaveze u odnosu na štab Žumberačko-posavskog sektora i omladinsku brigadu »Jože Vlahović«, koja je upućena na Žumberak. Stavljajući im na raspolaganje dio ljudstva, brojno stanje brigade neznatno se smanjilo, a u vezi s tim izvršene su i izvjesne kadrovske promjene u jedinicama - od štaba brigade do četa. Međutim, brigada nije bila tada u stanju da riješi pitanje brdskih kuhinja, odnosno da nabavi poljske kazane za kuvanje hrane, kao ni mule, odnosno konje, sa samarima za njihovo nošenje. U vezi s tim, kako mu je bilo i sugerirano, štab 13. proleterske brigade obratio se za pomoć Glavnom štabu Hrvatske. Dopisom od 4. novembra štab brigade je od Glavnog štaba Hrvatske zatražio: 50 poljskih kazana sa mulama i samarima, 25 kutlača i veći broj žlica i porcija, 500 pari cipela, zatim pantalone, bluza, šinjela, veša, čarapa, municije, sanitetskog i kancelarijskog materijala. U istom dopisu štab brigade obavjestio je Glavni štab Hrvatske, daje »Bri-gada spremna u potpunosti za pokret« i da u vezi s tim očekuje dalja naređenja.¹⁷

Brigada je što se ticalo političke svijesti boraca i jedinica, kao i stalne mobilnosti bila spremna da krene čim joj se naredi. Međutim, kasniji događaji su pokazali daje vrijeme za pripreme bilo kratko, da bi se u potpunosti pripremila za duži marš. Pripreme za pokret trebalo je izvršiti na Žumberku, ali je brigadu u tome omeo napad neprijatelja, odnosno ofanziva na Žumberak.

Prema Operacijskom izvještaju štaba 13. proleterske brigade od 24. novembra 1943. on je u 12 sati 4. novembra dobio depesu od Glavnog štaba Hrvatske da brigada krene u pravcu Slunja.¹⁸ U to vrijeme njena organizacija i formacija izgledale su ovako: štab sa zaštitnim vodom, četa za vezu, minerski vod, sanitetski vod i pet proleterskih bataljona od kojih je peti bio prateći. Komandant brigade bio je Milan Žeželj, a njegov zamjenik Marko Rapo, politički komesar Božo

15 Arhiv VII, k. 9A, br. reg. 24/3-2: Pregled brojnog stanja i naoružanja 13. proleterske brigade »Rade Končar« na dan 1. XI 1943. godine.

16 Arhiv VII, k. 776A, br. reg. 36/13: Operativni izvještaj štaba 3. bataljona od 12. XI 1943. štabu 13. proleterske brigade.

17 Arhiv VII, k. 723. br. reg. 11/15: Dopis štaba 13. proleterske brigade od 4. XI 1943. Glavnom štabu Hrvatske.

18 Arhiv VII, k. 729, br. reg. 5/5.

Spaček, a zamjenik Mato Horvatić. Mjesto načelnika štaba brigade bilo je upražnjeno. Komandanti i politički komesari proleterskih bataljona bili su: Prvog - Stjepan Mikšić i Ivan Denac, Drugog - Duro Breberina i Dragan Vujić Spaho, Trećeg - Boško Žigić i Stevo Kovačević, Četvrtog - Rade Milanović i Mate Mavrić i Petog - Stevo Borota i Spasoje Vojnović Puhalo. Po svojoj organizaciji, formaciji, naoružanju, viškoj političkoj svijesti i disciplini boraca i starješina, kao i bogatom borbenom iskustvu, brigada je predstavljala pokretnu, čvrstu, monolitnu i disciplinovanu vojnu jedinicu sposobnu za manevar i dejstvo na svakom zemljištu i u svim vremenskim uslovima.

Čim je primio naređenje za pokret, štab brigade je pristupio organizaciji marša. Napisao je zapovjest za prvi dan marša, kojom je odredio marševski poredak brigade, a zatim održao sastanak sa štabovima bataljona i komandama prištapskih jedinica gdje je detaljno razrađen plan i data uputstva za prvi dan marša do Krnjaka i orijentirno do Ondića kod Udbine. Bilo je predviđeno da se brigada od Plavča Drage kod Plaškog, preko Plitvica i Korenice preveze kamionima do Ondića. Tovarni konji i neki manji dijelovi trebalo je da taj put pređu pješice pa tek kad oni stignu u Ondić, brigada je kao cjelina mogla da nastavi marš ka Srbu i Drvaru.

Kako je bilo i naređeno čitava brigada 5. novembra prikupila se u selu Britveci, nedaleko od Lasinje, i u 10 sati postrojila za smotru. Komandanti bataljona predali su raporte komandantu brigade, koji je izvršio smotru, a zatim se kraćim govorom obratio postrojenim borcima i ukazao im na značaj ulaska brigade u sastav 1. proleterske divizije, istakavši da joj je time ukazano veliko povjerenje koje ona, kako na maršu, tako i u predstojećim borbama, treba da opravda.

Uli sati toga dana brigada je krenula na marš ispraćena od naroda iz sjevernog dijela Korduna koji ju je sedam dana hranio i pomagao u radu na pripremama za marš. Krećući se u bataljonskim kolonama i pjevajući partizanske i revolucionarne pjesme, ona je preko Sjeničaka, Vojnić-kolodvora i Vojnića kasno uveče stigla u Krnjak i razmjestila se u njemu i okolnim selima - Rijeka, Zagorje, Točak Podgorje, Čatrnja i Sikirica da bi u njima prespavala i hranila se. Prvi dan marša, s obzirom na dužinu od oko 35 kilometara, za mnoge borce bio je veoma naporan, tako da su neki zbog umora jedva stigli na marševski cilj, a bilo je i rijetkih pojedinaca koji su se pokolebali i samovoljno napustili brigadu, ne da bi prešli na stranu neprijatelja, već da bi se priključili partizanskim jedinicama koje su ostale na Žumberku i u Kordunu.

Poslije prvog dana marša, vjerovatno radi toga što je bio dug i naporan, štab brigade zadržao je 6. novembra jedinice u rejonima rasporeda da bi se odmorile, popravile opremu i da bi se otklonile uočene slabosti prvog dana marša. S borcima se politički radilo, a kako je to bio dan uoči 26 - godišnjice Oktobarske socijalističke revolucije, politički komesari četa i bataljona govorili su im i o njenom značaju za čitavo čovječanstvo. Uveče, zajedno s omladinom, borci su učestvovali u paljenju kresova po brdima u rejonima razmještaja.

Rano ujutro, 7. novembra, čitava brigada se prikupila u selu Točak, gdje joj se obratio kraćim govorom politički komesar brigade, a zatim je oko 9 sati krenula za Liku. Iako je ranije bilo naređeno da ide preko Slunja, skrenula je prema Primišlju da bi preko Plavča Drage i Saborskog produžila za Plitvice i dalje na jug, zbog toga što je taj put bio bezbjedniji i što su je na putu između Primišlja i Plavča Drage čekali kamioni, koje joj je uputio Glavni štab Hrvatske, i kojima je trebalo da se borci u jednoj turi prevezu do Ondića.

Kako je bilo i planirano brigadu je na pomenutom putu sačekalo nekoliko kamiona koji su prevozili brigadu po dijelovima u Plavča Dragu, gdje ju je čekalo još 16 kamiona. Bez zadržavanja ona se ukrcala u kamione, osim konja i konjovodaca, kao i 3. proleterskog bataljona, jer za njega nije bilo kamiona. Oko 18 sati kamioni sa borcima i konjovodci s konjima krenuli su iz Plavča Drage prema Plitvicama. Treći proleterski bataljon prenoćio je u Plavča Dragi paje i on ujutro 8. novembra kamionima krenuo za glavninom brigade.

U noći kod Plitvičkih jezera glavnu brigadu zahvatilo je nevrijeme praćeno kišom a zatim i snježnom vijavicom. Snježni pokrivač brzo se povećavao tako da su kamioni počeli da zapiru i da se kvare, nije pomoglo ni guranje od strane boraca. Najzad borci su morali da napuste kamione i potraže smještaj u selima Plitvički Ljeskovac, Končarev Kraj, Babin Potok, Vrhovine i Crna Vlast. Od svih kamiona koji su krenuli iz Plavča Drage samo su četiri uspjela da stignu u Ondić rano ujutro 8. novembra, a slijedeće noći i dvije čete 2. proleterskog bataljona. Treći bataljon koji je ujutro 8. novembra krenuo kamionima iz Plavča Drage skoro cio dan, zbog snijega i spore vožnje, putovao je do Jezerca gdje su se kamioni zaglavili, pa je bataljon nastavio pješice za Vrelo gdje je prenoćio i sutradan preko Korenice premjestio se u Ponor. Na putu mu je ostalo 10 boraca od kojih je 7 kasnije stiglo u bataljon, a 3 su ostala u Jezeru.

Našavši se nepredviđeno u pomenutim selima, jedinice su se odmarale i prikupljale snagu za dalji pokret. Odijela boraca bila su mokra a oni ozeblji i promrzli, a bilo ih je i bosih. Sela u kojima su se nalazili bila su popaljena, opljačkana i iscrpljena tako daje i ishrana boraca bila slaba. Narod, većinom smješten u bajtama, zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima, omladinskim i ženskim antifašističkim organizacijama, činio je sve da boravak boraca u njihovoj sredini bude što podnošljiviji. Treći proleterski bataljon 10. novembra posjetila je omladina iz općine Bjelopolje i donijela borcima kruha, sira, mlijeka i drugih namirnica, kao i izvjestan broj rukavica i čarapa, pri čemu se snažno manifestovalo jedinstvo vojske i naroda, a prije svega omladine.

Glavni štab Hrvatske 8. novembra stavio je pod komandu štaba 13. proleterske brigade Slavonski proleterski bataljon, kojem su komandovali Slavko Jančić i politički komesar Marijan Kocković koji se tada zatekao u Babinom Potoku i, koji je takođe maršovao u sastavu 1. proleterske divizije.¹⁹ Pored toga, brigada je u pomenutom rejonu iz intendanture Glavnog štaba Hrvatske primila manju količinu opreme i hrane. Tako je 1. proleterski bataljon dobio 6 kazana, 3 mule i manju količinu hrane. Tek kad je stigao u selo Poljice, nedaleko od Udbine, bataljon je 12. novembra počeo da kuva tu hranu. U operativnom izvještaju od 25. novembra štab ovog bataljona je za taj dan napisao: »Naš bataljon prvi put dobiva hranu iz kazana. Organizacija je bila dobra i hrana je bila dobro skuhana. Drugovi su sa mnogo volje sudjelovali u prikupljanju drva, vode i ostalih stvari za dogotavljanje hrane.«²⁰

Pošto je iznenadni snijeg koji je te godine i u Lici počeo rano da pada, zaustavio kretanje kamiona, jedinice su bile prisiljene da se zaustave u selima i rejonu Plitvička jezera - Korenica, izuzev manjih dijelova koji su uspjeli da u predviđenom vremenu stignu u Ondić. Viša sila poremetila je plan marša. Jedinice su se izmješale i tri dana ostale u pomenutim rejonima, aa bi se sredile i pripremile za nastavak marša. Tek nakon toga, štab 13. proleterske brigade naredio je 10. novembra jedinicama da sutradan rano, iz rejona Plitvice - Korenica, krenu prema Udbini a da dijelovi koji su se nalazili u Ondiću organizuju prihvrat, ishranu i prenoćište za brigadu. »Prebacivanje će se vršiti kamionima«, pisalo je u naređenju, »ukoliko vremenske prilike dozvole, ili peške. Bosi drugovi koji se nalaze u Babinom Potoku, bit će noćas obuveni i krenut će u sastav svojih bataljona ... Odjevnu spremu kao i suhu hranu dobit će bataljoni na putu ili u Ondić selu. Svaki štab bataljona neka vodi računa da mu se jedinice na putu održe u cjelini, a također u određenom mjestu da se nahrane. Od naših rukovodilaca se traži da u ovim momentima budu požrtvovani i da svojim primjerom prednjače.« U naređenju je dalje ukazano da »jedinice kreću u sastav I proleterske divizije i vjerovatno će u skoro vrijeme krenuti u Srbiju. Svima borcima treba objasniti da ovoga puta hrvatski borci idu vratiti braći Srbima ono što su oni učinili 1942. godine u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.«²¹

19 Arhiv VII, k. 104B, br. reg. 8-2: Naređenje Glavnog štaba Hrvatske od 8. XI 1943. štabu Slavonskog proleterskog bataljona. Bataljon je formiran u drugoj polovini oktobra 1943. po naređenju Glavnog štaba Hrvatske i upućen u sastav 1. proleterske divizije.

20 Arhiv VII, k. 726, br. reg. 36-1/1.

21 Arhiv VII, k. 721, br. reg. 16/2.

Štab brigade je pomenuti rejon dobivajući određeno marševski poredak i mjesto ukrcavanja jedinica u kamione. Međutim, pošto kamioni nijesu stigli jedinice su pješke krenule ka marševskom cilju i kasno uveče 11. novembra stigle u sela Ondić, Krčanu, Poljice i Klapavice, gdje su se razmjestile na spavanje i ishranu. Time se cijela brigada ponovo našla na okupu. I ovaj dnevni marš bio je veoma dug i naporan. Od Babinog Potoka do Ondića jedinice su marševale preko 50 kilometara, a jedinice koje su krenule iz Korenice oko 30 kilometara. Posle, veoma napornog i iscrpljujućeg puta uslijedio je dan i po odmora u pomenutim selima, koja su im mogla pružiti slabu ishranu pošto su i ona bila paljena i pljačkana od strane okupatora. Tu je brigada dobila nešto municije i druge spreme od podantanture Glavnog štaba Hrvatske koja je podijeljena bataljonima i četama.

Dolaskom u pomenuti rejon 13. proleterska brigada našla se na mjestu odakle je prije nekoliko dana i 6. lička divizija krenula prema Srbu i dalje za Bosnu u sastav 1. proleterskog korpusa. Do dolaska u pomenuti rejon brigada je marševala preko slobodne teritorije. Međutim, tada se našla pred cestom Donji Lapac - Mazin - Bruvno - Gračac kojom se koristio neprijatelj i obezbjeđivali je dijelovi njemačke 114. divizije. Radi neposrednog obezbjeđenja ka cesti sa upućivane patrola.

U toku 12. novembra, štab 13. proleterske brigade u Ondiću održao je sastanak sa štabovima bataljona i komandama prištapskih jedinica na kome je razrađen plan prelaska preko ceste i nastavak marša preko planine Čemernice do Srba. I kako je bilo planirano, nakon završenih priprema brigada se u sumrak slijedećeg dana prikupila u Klapavicama, a zatim je u 18 sati krenula preko ceste između sela Bruvna i Mazina u kojima su se nalazile njemačke posade. Obezbeđenje prema njima vršio je 2. proleterski bataljon, a kad je brigada prešla cestu, bez ometanja neprijatelja, bataljon se svio na njeno začelje i nastavio pokret uz Čemernicu kao brigadna zaštitnica. Zbog snijega, jake bure i niske temperature marš preko Čemernice bio je izuzetno naporan. Ipak, borci su ga dobro podnijeli i ujutro 14. novembra, poslije noćnog marša i pređenih oko 25 kilometara, brigada je izbila u rejon Srba, gdje se razmjestila radi odmora i ishrane u selima Ajderovac, Podurljaj, Podastrana, Srb, Šipić, Glavica i Senj, svesrdno primljena od naroda.

Planom bilo je predviđeno da brigada, poslije jednodnevnog odmora, nastavi pokret za Drvar. Međutim, kako je 15. novembar osvanuo s jakom kišom i susnježicom, štab brigade je zadržao jedinice još jedan dan u pomenutim selima iako su neke od njih već krenule prema Drvaru. Slijedećeg dana vrijeme se nešto smirilo, brigada je ujutro nastavila pokret preko Osredaka, Trubara, planine Bobare i Kamenice i kasno uveče stigla u rejon Drvara, nakon pređenih oko 30 kilometara. Jedinice su, pored Drvara razmještene u selima Kamenica, Vrtoče, Bastasi, Trninić Breg i Šipovljani. Tu su prespavale, osušile odjeću, doručkovale i ručale. Poslije podne cijela brigada se pomjerila oko 15 kilometara najugoistok u sela Mokronoge, Prekaja, Mrđe, Ljeskovića, Župica i Bunčevac. U tim selima ona se zadržala 18. novembra cio dan. U operativnom izvještaju štabu 1. proleterske divizije od 24. novembra 1943 štab brigade je za taj dan napisao: »Usljed umornosti i slabe ishrane boraca brigada je odmarala, jer su borci bili preumorni.«²²

Brigada je ujutro 19. novembra krenula iz Prekaje za Rore gdje je stigla oko podne. Jedinice su raspoređene po zaseocima, a borci po kućama radi ručka. Poslije podne nastavljen je pokret za Vaganj gdje se stiglo uveče, nakon marša dugog oko 25 kilometara. Pošto su jedinice prespavale u Vaganju i okolnim selima, a borci se odmorili, osušili odijela i doručkovali, brigada je ujutro oko 10 sati nastavila marš za Glamoč. Dužina marša iznosila je oko 25 kilometara, a trajao je do 20 sati naveče. Jedinice se nijesu zadržale u Glamoču, koji je bio spaljen, već su produžile u sela jugoistočno od ovog mjesta - Zajaruga, Skucani, Malo Selo

i Staro Selo i tu prespavale. Slijedećeg dana oko podne, brigada je nastavila marš i preko Korićne i Priluke, poslije pređenih 25 - 30 kilometara, uveče 21. novembra oko 20 sati stigla u Livno. Štab brigade smjestio se u gradu a bataljoni u okolnim selima - Suhaća, Zastinje, Rapovina, Žabljak, Drinova Među i Potočani.

Marš od Lasinje do Livna, dug oko 350 kilometara, trajao je 17 dana. U tom vremenu brigada je izvela 8 dnevnih i jedan noćni marš, dok je 9 dana korišćeno za odmor, od toga i tri dana u rejonu Plitvica i jedan u Srbu zbog lošeg vremena. Dnevne marš-rute bile su duge i u prosjeku iznosile preko 30 kilometara. Osim dijela puta između Plavča Drage i Plitvičkih jezera, dužine oko 35 kilometara, brigada se prevezla kamionima, dok je ostali dio puta pređen pješke. Povoljna okolnost bila je ta što je brigada marševala preko slobodne teritorije i što nije imala sukoba s neprijateljem. To je olakšavalo organizaciju marša jer nije bilo potrebe za upućivanjem marševskih obezbjeđenja (pobočnica i si.), izuzev pri prelasku ceste Donji Lapac - Gračac, a nije bilo ometanja marša ni od neprijateljske avijacije. Marševalo se u jednoj marševskoj koloni s manjim odstojanjem između bataljona.

I pored toga što se marševalo preko slobodne teritorije, borci i jedinice su se, pored dužine marš-rute koju je trebalo preći, borili i sa raznim teškoćama koje za njih nijesu bile novost. Tu prije svega spada slaba ishrana. Sela kroz koja je brigada prolazila, izuzev onih u rejonu polaska i onih kod Livna, bila su u toku rata paljena i pljačkana tako da je i narod u njima gotovo gladovao. Radi toga ni borcima, iako ih je svesrdno primio, nije bio u stanju da pruži bolju ishranu.

Pored slabe ishrane brigadu je na čitavom putu pratilo loše vrijeme s kišom i snijegom, naročito u rejonu Plitvičkih jezera, pa su se kamioni zaglavili, kao i pri prolasku preko Čemernice. Kiša i snijeg uticali su da se ionako dijelom slaba obuća brzo cijepala tako da je izvjestan broj boraca nastavljao da maršuje bos. Na svakom prenoćištu borci su pored toga da dobiju nešto za jelo, nastajali da osuše odjeću i obuću. Dužina marša, slaba ishrana i loše vrijeme negativno su uticali na fizičku kondiciju boraca tako da su se neki i razboljeli. »Cijeli ovaj put«, napisao je u operativnom izvještaju štab 2. proleterskog bataljona, »bio je dosta naporan i dug i većinom nas pratila kiša, te poradi toga fizička kondicija boraca je oslabila i ostalo nam je na putu 11 drugova, koji su upućeni u bolnicu.«²³ Po dolasku u rejon Livna, štab 1. proleterskog bataljona izvjestio je štab brigade da ima oko 30 bosih drugova.²⁴ Slična situacija u pogledu oboljelih i bosih bila je i u ostalim bataljonima pa i u Slavonskom proleterskom bataljonu.

I pored svih pomenutih teškoća i napora, pa i nostalgije za rodni krajem, brigada je u cjelini uspješno izvela marš. Moral njenih boraca i jedinica ostao je na visini baš kako to dolikuje svjesnim, prekaljenim i disciplinovanim proleterskim borcima. Tome su, pored štaba brigade, štabova bataljona i komandi četa, u prvom redu doprinijele partijske i skojevske organizacije, odnosno komunisti koji su u svemu služili za primjer. Zadržavanje u pojedinim selima radi odmora i ishrane, štab brigade koristio je za održavanje sastanaka sa štabovima bataljona, a ovi sa komandama četa na kojima je vršena analiza držanja jedinica i boraca na maršu i otklanjanje uočene slabosti u pogledu organizacije i marševske discipline. Pored toga održavani su i sastanci partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a na kojima je raspravljano o držanju komunista na maršu i njihovom političkom djelovanju među borcima, radi održanja visokog borbenog morala i svjesne discipline.

U selima u rejonu Livna, 13. proleterska brigada zadržala se pet dana. To vrijeme iskorištenome za odmor i dotjerivanje u ispravnost odjeće i obuće koliko je to bilo moguće, kao i za čišćenje oružja. U tom vremenu, štab brigade održao je sastanak sa štabovima bataljona i na njemu analizirao marš radi izvlačenja iskustava i otklanjanja eventualnih slabosti u budućnosti. To isto su uradili i šta-

23 Arhiv VII, k. 729, br. reg. 14-10: Operativni izvještaj štaba 2. proleterskog bataljona od 24. XI 1943. štabu 13. proleterske brigade.

24 Arhiv VII, k. 726, br. reg. 36-1/1: Operativni izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 25. XI 1943. štabu 13. proleterske brigade.

bovi bataljona sa komandama četa, a održani su i sastanci partijskih ćelija i aktivna SKOJ-a. Sa borcima je izvođena vojna, a naročito politička obuka kako bi se upoznali s krajem u koji su došli i razvojem narodnooslobodilačke borbe u njemu, kao i kako bi se suzbila nostalgija za rodnim krajem i bojazan od teškoća, jer je bilo pokušaja pojedinaca da se vrate natrag.

Pune ruke posla imala je i sanitetska služba. Da bi se spriječile eventualne zarazne bolesti, borci su okupani, njihova odijela razušena (depedikulirana) u partizanskim buradima. Pošto brigadna ambulanta nije mogla da primi sve prozeble i lakše oboljele, obrazovane su privremene ambulante pri štabovima bataljona u koje su smješteni svi takvi borci kako bi se, uz povećanu brigu i bolju ishranu, što prije oporavili i ozdravili. Sve te i druge mjere brzo su dale pozitivne rezultate.

Prvi put u borbenom poretku 1. proleterske divizije

Nakon kraćeg odmora u rejonu Livna 13. proleterska brigada, ujutro 27. novembra prikupila se u selu Potočani, jugoistočno od Livna, i krenula za Kupres u koji je stigla uveče toga dana prevalivši oko 40 kilometara. Tu je prespavala i sutradan nastavila marš prema Bugojnu, kroz koje je prošla bez zadržavanja, da bi uveče stigla u Kopčić gdje je prenoćila. Dužina marša iznosila je oko 45 kilometara. U to vrijeme veliki dio Bosanske krajine, zapadne i srednje Bosne bio je oslobođen. Pored partizanskih odreda 4. krajiška divizija dejstvovala je na području između Une i Sane i ka Banjoj Luci, 11. krajiška divizija u srednjoj Bosni ka komunikacijama u dolini rijeke Bosne između Doboja i Maglaja, 10. krajiška divizija na komunikaciji Sarajevo - Mostar, dok je 1. proleterska divizija sa zapada bila orijentisana prema Travniku, a 6. lička divizija prema Travniku i Zenici. Zadatak ove dvije posljednje divizije, koje su sačinjavale 1. proleterski udarni korpus, bio je da po svaku cijenu spriječe prodor neprijatelja od Travnika i Zenice u dolinu Vrbasa, odnosno ka Bugojnu, Donjem Vakufu i Jajcu, u stvari da sa tih pravaca obezbijede poznato Drugo zasjedanje AVNOJ-a, koje je počelo 29. novembra u Jajcu.

Uveče 29. novembra, 1. proleterska divizija u sadejstvu s dijelom snaga 6. ličke divizije, po naređenju Vrhovnog štaba, izvršila je koncentričan napad na Travnik, gdje se nalazio jedan bataljon njemačke 369. legionarske («Vražje») divizije, Zagrebačka konjička pukovnija i još neke jedinice, s namjerom da ga zauzme što bi bilo od velikog vojnog i političkog značaja za dalji razvoj NOB-e u čitavoj Bosni. Tom prilikom 13. proleterska brigada prvi put je uvrščena u borbeni poredak 1. proleterske divizije. Naime, zapovješću štaba 1. proleterske divizije za napad na Travnik od 29. novembra 1943, ona je dobila zadatak da se do mraka toga dana prebaci na prostoriju Oborci - Komar i obrazuje opću rezervu, s tim što se njena upotreba predviđala po završetku borbe za Travnik »bilo za učvršćenje, bilo za proširenje uspjeha i razvijanje daljih operacija,« kako je to pisalo u pomenutoj zapovijesti.²⁵ Borci i starješine željeli su da brigada bude što prije angažovana u borbama, ali je štab divizije smatrao daje ipak bolje da se kroz kraće vrijeme privikne novim uslovima.

Ujutro 29. novembra, brigada je krenula iz Kopčića i preko Donjeg Vakufa prebacila se u sela Goleš, Komar, Oborci, na pola puta između Turbeta i Donjeg Vakufa, gdje je obrazovala opštu rezervu štaba 1. proleterske divizije, spremna za dejstvo prema dobijenom zadatku. Štab brigade nalazio se u željezničkoj stanici Oborci. Međutim, kako napad nije uspio zbog jakog otpora neprijatelja i nedostatka težeg naoružanja> štab 1. proleterske divizije povukao je jedinice malo od Travnika i sa 1. proleterskom brigadom zatvorio pravac Travnik - Turbe - Jajce, a sa 3. krajiškom proleterskom brigadom pravac Travnik - Donji Vakuf. Trinaesta proleterska brigada i dalje je zadržana u divizijskoj rezervi u pomenu-

tim selima. Zadatak joj je bio »da na slučaj potrebe - po naređenju, na traženje jedinica sa prve linije ili inicijativno - interveniše ka travničkom sektoru osiguravajući zatvaranje pravca Turbe - Jajce, ili Turbe - Donji Vakuf ili oba ta pravca«, zbog toga trebalo je da održava i što čvršću vezu sa 1. i 3. brigadom 1. proleterske divizije.²⁶ Od tog vremena pa do kraja rata brigada nosi naziv: 13. proleterska brigada »Rade Končar« 1. proleterske divizije NOV Jugoslavije.

Vrhovni komandant NOV i POJ i predsednik NKOJ-a maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, među vijećnicima AVNOJ-a iz Hrvatske u Jajcu 30. novembra 1943. (Iz zbirke »Narodne armije« u Beogradu)

U rejonu Goleš - Komar - Oborci, brigada je ostala do 5. decembra. To vrijeme iskorišteno je za odmor, organizaciono sređivanje i vojno-političku obuku, kao i za politički rad na terenu. Brigada je imala velikih problema, s odjećom i obućom. »Za sada«, pisao je politički komesar 2. proleterskog bataljona Dragan Vujić u izvještaju političkom komesaru brigade, 1. decembra, »našem bataljonu je najpotrebnije da se drugovi obuku, pošto imamo mnogo drugova bosih i golih (potpuno bosih imamo oko 50 drugova), a jedan kratak marš još će ih toliko biti bosih«.²⁷ Ovaj problem rješavao se teško i sporo. Ratnog plijena još nije bilo, a na terenu malo toga moglo se dobiti. Očekivalo se da će se zauzimanjem Travnika doći do plijena oružja i druge opreme, koji se nalazio u vojnim magazinima, ali napad nije uspio, pa se trebalo dovijati na razne načine da bi se ovaj problem riješio.

Oko 15 sati 4. decembra, brigada je dobila telefonsko naređenje od štaba 1. proleterske divizije da u Jajce hitno uputi jedan bataljon, koji će tamo smjeniti bataljon 1. proleterske brigade, a zatim vršiti posadnu službu u gradu i obezbjeđivati Vrhovni štab, AVNOJ, NKOJ²⁸ i druge organe i ustanove NOB-e. Za taj

26 Arhiv VII, k. 705, br. reg. 23/2-2: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 30. XI 1943. potčinjenim jedinicama.

27 Arhiv VII, k. 726, br. reg. 7-1/11.

28 Njihovo neposredno obezbjeđenje vršio je Prateći bataljon Vrhovnog štaba.

zadatak štab brigade je odredio 2. proleterski bataljon, koji se iz Oboraka te večeri prebacio u Donji Vakuf odakle je odmah vlakom prevezen u Jajce. Ujutro, načelnik Vrhovnog štaba upoznao je štab bataljona sa zadacima koje je bataljon imao da obavlja u Jajcu i okolini, a pored ostalog da stalno upućuje patrolu po gradu, prema Mrkonjić-Gradu i Travniku.²⁹

Tih dana, po dolasku na sektor Donjeg Vakufa, komandant brigade Milan Žeželj i politički komesar Božo Spaček javili su se u štab 1. proleterske divizije, i komandanta potpukovnika Vasu Jovanovića i političkog komesara Vladu Šćekića detaljno upoznali s maršom brigade od Kupe do Vrbasa, organizaciji i formaciji brigade, brojnom stanju, naoružanju, stanju odjeće i obuće, kadrovima, moralno-političkom stanju i borbenim mogućnostima. Štab divizije posebno se interesovao za mnoge detalje o brigadi, a zatim su komandanta i političkog komesara brigade upoznali s vojno-političkom situacijom u rejonu Jajce, Donji Vakuf, Travnik, kao i s neposrednim zadacima brigade. Čestitali su im ulazak u sastav 1. proleterske divizije i poželjeli nove uspjehe u narednim borbama, u novoj sredini i novim krajevima.

Sjećajući se tih dana, Vaso Jovanović neposredno poslije rata, jednom prilikom napisao je: »Još mnogo ranije mi smo čuli za XIII proletersku hrvatsku brigadu »Rade Končar«. Slušali smo o njenim borbama na domak Zagreba, o Žumberku, koji ih je proslavio, o Žumberačkoj planini, koja će se vječno spominjati sa slavom XIII proleterske ... Kad je poslije-V ofanzive III sandžačka brigada prešla na domaći teren, naša I proleterska divizija ostala je sa dvije brigade: I proleterskom i III krajiškom proleterskom brigadom. Još nije pala odluka koja će brigada ući u naš sastav, ali naši borci - naši proleterci već su govorili o XIII brigadi; predosjećali su odluku da se proleterci okupe... Sve tri brigade sastale su se na položajima, koje je naša divizija držala prema jakom neprijateljskom garnizonu u Travniku. Sastale su se na bojnopolju. Njihov susret bio je drugarski, bratski ... Proleterci su se brzo razumjeli i osjetili da su jedno: veselo su se zagrlili u kozaračko kolo, gromko su zapjevali i hrvatske i srpske pjesme, mušci su udarili na neprijateljska uporišta.«³⁰

Organizacione promjene

Dolaskom na novi teren i ulaskom u sastav 1. proleterske divizije trebalo je organizaciju i formaciju brigade, način sanitetskog zbrinjavanja, snabdijevanja i ishrane, odnosno sanitetsku i intendantsku službu, vojno-politički i kulturno-prosvjetni rad, kao i rad partijskih i skojevskih organizacija, prilagoditi novim uslovima, postaviti ga i organizirati onako kao i u druge dvije brigade 1. proleterske divizije saglasno s direktivama i narednjima Vrhovnog štaba, iako po nizu pitanja nije bilo bitne razlike.

Već 1. decembra u rejonu Goleš, Komar, Obroci, po naredjenju štaba 1. proleterske divizije rasformiran je 5. prateći bataljon na taj način što su svakom bataljonu dodijeljena po tri mitraljeza i jedan minobacač od 81 mm od kojih su u bataljonima formirane prateće četvrte čete. Umjesto dotadašnjeg pratećeg bataljona formiran je novi 5. proleterski bataljon (pješađijski) za koji su ljudstvo dali postojeći bataljoni, tako da je brigada i dalje ostala s pet bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Stevo Borota, a za političkog komesara Spasoje Vojinović Puhalo. Toga dana rasformiran je i Slavonski proleterski bataljon i njegovim ljudstvom popunjene su jedinice brigade. Narednog dana od mineralnog voda pri štabu brigade formirana je inženjerska četa, a 3. decembra bri-

29 Arhiv VII, k. 729, br. reg. 15-10: Operativni izvještaj štaba 2. proleterskog bataljona od 12. XII 1943. štabu 13. proleterske brigade.

30 »Tri godine borbe Trinaeste proleterske,« str. 170-171.

gada je, od štaba 1. proleterske divizije, dobila četu bivših Crvenoarmežaca,³¹ koja je uključena u 4. proleterski bataljon.³² Bilo ih je 70 ukupno. Među njima bilo je i 12 bivših članova Boljševičke partije, paje od njih ubrzo obrazovana partijska organizacija, koja je bila privremenog karaktera. U brigadu je tada, iz 1. proleterske brigade, stiglo i oko 30 Talijana koji su u trenutku kapitulacije Italije pristupili NOVJ.

Dolaskom u sela kod Donjeg Vakufa veća pažnja poklonjena je higijeni i organizacionom jačanju sanitetske službe. Referent saniteta brigade Rade Aralica održao je sastanak sa referentima saniteta bataljona i ukazao im na zdravstvenu situaciju na terenu, kao i na mjere koje je trebalo preduzimati da bi se borci sačuvali od zaraznih bolesti koje su se na tom terenu pojavljivale. Zatim je u Turbetu nabavio 10 buradi i od njih napravio partizansku burad i organizirao parenje odijela (depedikulaciju) boraca po bataljonima. Inače u svim jedinicama postojali su higijeničari ali je njihova stručnost bila veoma slaba. Sama sanitetska služba u brigadi bila je organizirana tako daje svaki vod imao po jednog druga ili drugaricu koji je pružao prvu pomoć, dok je svaka četa imala po jednog bolničara ili bolničarku i jedna nosila, a svaki bataljon referenta saniteta, njegovog zamjenika i dvojicu koji su nosili ranjenike. Brigada je imala referenta saniteta, njegovog zamjenika, sanitetski vod i brigadnu ambulantu. U njoj se sredinom decembra 1943. nalazilo oko 40 bolesnika, dok je u prvoj polovini tog mjeseca u bolnicu 1. proleterske divizije upućeno 27 boraca (muškaraca i žena). Štab brigade smatrao je da su slaba ishrana, naporni marševi i loši vremenski uslovi imali za posljedicu veliki broj oboljelih.³³ Prvih dana decembra brigada je cijepljena protiv pjegavog tifusa.

Sredinom decembra 1943, štab 13. proleterske brigade izvršio je temeljitu reorganizaciju intendantske službe na osnovu naređenja ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba o snabdijevanju Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i naređenja štaba 1. proleterske divizije. Naime, radilo se o tome da se način ishrane i snabdjevanja, kao i čitava organizacija intendantske službe prilagode datim uslovima. Ranije dok se brigada nalazila u Žumberku, hranu je pripremao narod po kućama u selima, gdje je bila razmještena, a sada je težište ishrane trebalo prenijeti na brigadnu intendanturu, koja organizuje prikupljanje živežnih namirnica preko narodnooslobodilačkih odbora, vojnopoziadinskih organa i masovnih antifašističkih organizacija, a zatim iz magazina brigadne intendanture snabdijeva bataljone i samostalne čete. Hranu je u buduće trebalo pripremati u bataljonskim kuhinjama gdje su je primali četni ekonomski i gotovu dijelili borcima u četama, dok su samostalne čete i brigadni sanitet imali svoje kuhinje, a štab brigade svog ekonomista.

Nakon izvršene reorganizacije brigadna intendantura bila je organizirana tako daje imala intendanta i dva pomoćnika, komisiju za ishranu od četiri člana, zatim komoru (načelno trebalo je da bude tolika da pored rezervnog oružja i municije može da nosi dvodnevni obrok hrane za cijelu brigadu, odnosno potreban broj ljudi i 25-30 tovarnih konja) i zanatlijska odjeljenja (radionice) pekarsko, mesarsko, obučarsko, krojačko i kovačko, koja su po svojoj stručnosti obavljala određene poslove za potrebe brigade. Ljudstvo u komori i zanatlijskim odjeljenima bilo je u vojničkom smislu organizirano kao četa koja je imala svog komandira i političkog komesara - Drago Predović i Mile Malić. Za brigadnog intendanta postavljen je Dragutin Bogdanić Picek, a za njegove pomoćnike Dragge Basariček i Mile Čuturilo, za magacionera Ivan Šurbina, za knjigovođu Bogo

31 To su bili vojnici Crvene armije koje su Nijemci zarobili na istočnom frontu i u zarobljeničkim logorima prisilno mobilisali u svoje jedinice. Mnogi od njih su u našoj zemlji pobjegli iz njemačkih jedinica i uključili se snagama NOVJ. Ovi su pobjegli iz Bihaća, a po nacionalnosti su većinom bili Kalmici i Gruzijanci.

32 Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 221-224: Operativni izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 14. XII 1943. štabu 1. proleterske divizije.

33 Arhiv VII, k. 723, br. reg. 10/18: Sanitetski izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 14. XII 1943. referentu sanitata 1. proleterskog korpusa.

Fridrih i za članove komisije za ishranu Milan Smetko, Radomir Katić, Janko Vujičić i Janko Dabo. Postoje Dragutin Bogdanić ubrzo vraćen u Hrvatsku, štab 1. proleterske divizije uputio je za intendanta Dragoljuba Moravčića, koji je zajedno sa još dva druga koji su došli s njim radio na organizovanju intendantske službe, i u brigadi ostao nekoliko mjeseci, nakon čega je za brigadnog intendanta postavljen Radomir Katić.

Mitraljeska četa 13. proleterske na obuci kod Travnika, decembra 1943. U dnu komandant brigade Milan Žeželj. (Iz zbirke Vojnog muzeja JNA u Beogradu)

Bataljonske intendanture imale su intendante sa pomoćnikom, radni vod jačine 20-30 ljudi, računajući i intendanta i kuvara, zatim 12 do 15 tovarnih konja radi nošenja rezervnog oružja, municije i životnih namirnica za tri obroka. Čete u bataljonima imale su ekonomе s tim što je stvaranje četnih ekonomata u svakom slučaju trebalo izbjegavati. Za intendanta 1. proleterskog bataljona postavljen je Mato Marušić, Drugog - Jovan Jovanović, Trećeg - Martin Ravičić, Četvrtog - Silvije Kranjec i Petog - Pavao Čujko.

Četa za vezu i inženjerska četa i brigadni sanitet imali su ekonomа, kuvara i 2-3 konja za nošenje hrane. Ranjenim i bolesnim borcima u brigadnoj ambulanti hrana se posebno kuvala (dijetalna i pojačana) ako je to po nalazu ljekara bilo potrebno.

Intendanti su bili članovi štabova svojih jedinica u svojstvu referenata po ekonomskim pitanjima. U naređenju štaba 13. proleterske brigade od 15. decembra 1943. potčinjenim jedinicama posebno je ukazano na tešku i odgovornu dužnost intendantata riječima: »Za intendanta je danas teška i odgovorna dužnost. Oni rukovode i obavljaju najteže poslove koji teško zadiru u život i rad vojske i povezani su sa životom i opstankom stanovništva. Na njima je da pravilnim radom osiguraju vojsci potrebna sredstva za život i borbu bez naročitog opterećenja stanovništva.«³⁴

34 Arhiv VII, k. 723, br. reg. 6/14.

Četnaestog decembra stigao je u brigadu Miloš Vučković,³⁵ koga je postavio za načelnika štaba brigade štab 1. proleterskog udarnog korpusa, i Politodjel imenovan od strane Centralnog komiteta KPJ³⁶ koga ranije brigada u Hrvatskoj nije imala. Politodjel su sačinjavali Mirko Dragišić - rukovodilac i članovi Vlado Kovačević, Antonije Isaković i Judita Alargić.³⁷ Ubrzo iza toga u Turbetu održan je sastanak političkih komesara bataljona i njihovih zamjenika, odnosno sekretara bataljonskih partijskih biroa na kome su analizirani stanje i rad partijskih i skojevskih organizacija, odnosno kompletno stanje u brigadi. U njoj je tada bilo 320 članova i 79 kandidata za članove KPJ, kao i 327 članova SKOJ-a, a svega 322 borca nijesu bila obuhvaćena organizacijom od ukupno 1.048, koliko je tada brigada brojala.³⁸

Na sastanku je uglavnom ukazano na propuste i nedostatke u radu partijskih organizacija, tako da bi se samo na osnovu toga mogla steći dosta crna slika o brigadi. Na to je uticao i Politodjel koji je insistirao na iznošenju propusta i slabosti da bi se što prije otklonili, dok se malo govorilo o uspjesima, moralno-političkom jedinstvu, disciplini i borbenoj gotovosti brigade, koji su bili neosporni. Uostalom takav je onda bio metod u partijskom radu, a ovdje se radilo i o prenošenju iskustava iz rada partijskih organizacija u 1. proleterskoj i 3. krajiškoj proleterskoj brigadi i ostvarivanju jednoobraznosti u partijsko-političkom i u drugom radu u svim jedinicama 1. proleterske divizije. Poslije ovog sastanka u partijski, vojno-politički i kulturno-prosvjetni rad uneseno je više organizovanosti i plana.

Održan je i sastanak političkih komesara bataljona na kome je donesen plan političkog i kulturno-prosvjetnog rada u brigadi, dok je štab brigade izradio plan vojne obuke i dostavio ga svim štabovima bataljona. Radi podizanja ideološkog nivoa članova Partije i izgradnje kadrova u Turbetu je organizovan i partijski kurs koji su pohađala 23 člana KPJ. Predavači na kursu bili su članovi Politodjela. Zahvaljujući ranije stečenom iskustvu u radu, preduzetim mjerama i kraćem zatišju na frontu kod Travnika došlo je do poleta u partijskom, vojno-političkom i kulturno-prosvjetnom radu u brigadi, ali on je ubrzo bio prekinut takozvanom šestom neprijateljskom ofanzivom.

Kod Vrhovnog komandanta

Pokret 13. proleterske brigade »Rade Končar« iz Hrvatske u Bosnu pažljivo je pratio vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito. Zahtijevao je da ga stalno obavještavaju dokle je stigla, kako izdržava marš i da li ima kakvih problema.

35 Miloš Vučković, rođen 4. IX 1914. u Ulcinju. Prije rata završio je Vojnu muzičku školu i službovao u Beogradu, Benkovcu i Užicu. Godine 1941. komandir je čete u u Valjevskom partizanskom odred i kao dugogodišnji saradnik i simpatizer KPJ primljen je oktobra te godine u KPJ. U 1. proleterskoj brigadi je komandir čete i zamjenik komandanta bataljona, a u 3. sandžačkoj brigadi komandant bataljona. U svim borbama u kojima je učestvovao pokazao se kao neustrašiv borac, vješt ratnik i komandant. Poslije dužnosti načelnika štaba 13. proleterske brigade bio je obavještajni oficir 1. proleterske divizije, zatim načelnik obavještajnog odjeljenja 1. proleterskog korpusa i 1. armije JA. Nakon rata obavljao je razne visoke dužnosti u JNA. Penzionisan je kao general-major JNA. Za narodnog heroja je proglašen 1951. godine.

36 Politodjeli su bili partijsko-politički instruktorski organi CK KPJ, a u Hrvatskoj i Sloveniji CK KPH, odnosno CK KPS, i njima su odgovarali za svoj rad. Njihov osnovni zadatak, bio je pružanje pomoći političkim komesarima, partijskim i skojevskim organizacijama u političko-prosvjetnoj djelatnosti u jedinicama i u narodu. Naročitu pažnju poklanjali su pravilnom shvatanju, tumačenju i provođenju u život linije i politike KPJ. Članovi politodjela nijesu bili članovi štabova brigade, dok su partijski bili uključeni u rad partijskih čelija štabova brigade. Rukovodilac politodjela prisustvovao je sastancima štaba brigade na kojima se upoznao sa svim odlukama i imao pravo iznošenja svoga mišljenja. Odluku o osnivanju politodjela u partizanskim brigadama CK KPJ donio je sredinom 1942. godine, a krajem 1943. godine stvaraju se i u divizijama. Ukinuti su krajem 1944. godine.

37 Arhiv VII, k. 721A, br. reg. 28/4: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 14. XII 1943. štabu 1. proleterske divizije.

38 Arhiv VII, k. 729A, br. reg. 19-13: Izvještaj pomoćnika političkog komesara 13. proleterske brigade od 13. II 1945. pomoćniku političkog komesara 1. proleterske divizije.

A kad je stigla na sektor između Donjeg Vakufa i Travnika poželeo je da lično upozna njene rukovodioce i borce, da od njih čuje o brigadi i da ih upozna s perspektivama narodnooslobodilačke borbe i teškoćama koje treba da savlada do konačnog oslobođenja. Svoju želju prenio je u štab 1. proleterskog udarnog korpusa i odredio dan i vrijeme prijema. Bilo je predviđeno da to bude veća delegacija sastavljena od oko 80 boraca i rukovodilaca iz svih jedinica brigade.

Želju Vrhovnog komandanta 4. decembra prenio je štabu brigade politički komesar 1. proleterskog korpusa Mijalko Todorović Plavi, s tim da sutra u 12 sati s određenim brojem boraca i starješina treba da bude u Vrhovnom štabu koji se tada nalazio u Jajcu. Riješeno je da svaki bataljon odabere po 10 boraca i starješina, a prištapske jedinice nešto manje i da se poslije podne sakupe kod štaba brigade odakle će sa komandantom brigade, političkim komesarom i njihovim zamjenicima na čelu krenuti u Jajce. Pripreme su brzo završene i grupa od oko 80 boraca i starješina krenula je predveče toga dana za Donji Vakuf, gdje se ukrcala u voz i u toku noći stigla u Jajce. Cijelog puta borci su pjevali borbene pjesme razdragani što će se sresti sa drugom Titom, vrhovnim komandantom NOV i POJ. Prije podne razgledali su Jajce, a zatim su u određeno vrijeme ušli u jednu baraku ispred pećine u kojoj je bio smješten Vrhovni štab kao u prirodnom zaklonu zbog dejstva neprijateljske avijacije. Nešto prije toga štabu brigade priključio se i politički komesar 1. proleterskog udarnog korpusa, koji je u stvari i predvodio čitavu grupu. Borci su posjedali na klupe i uzbuđeni s nestrpljenjem očekivali svog Vrhovnog komandanta.

Tačno u određeno vrijeme u prostoriju ušao je drug Tito. Komandant brigade Milan Žeželj komandovao je: »Mirno!« - a zatim je raportirao o broju boraca i starješina 13. proleterske brigade koji su se nalazili u prostoriji. Tito je rukom dao znak da sjednu, a kad je zavladao tajac obratio im se riječima: »Cesto su me pitali drugovi iz Prve i Treće proleterske brigade, kada će doći proleter iz Hrvatske. - Tako jednostavno je započeo Vrhovni komandant«, zapisao je u svojim sjećanjima Mato Horvatić, tada zamjenik političkog komesara brigade. »Govorio nam je« piše dalje Horvatić, »kako je Sandžačka brigada poslije bitke na Sutjesci prešla na svoj domaći teren, tako daje 1. proleterska divizija ostala samo s dvije brigade. Govorio nam je kako će sada I proleterska divizija ojačati ne samo za još jednu brigadu - još će više u njoj doći do izražaja i bratstvo i jedinstvo naših naroda. Drug Tito je zatim istakao kako sada imamo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, te kako se do kraja moramo izboriti za naš položaj koa Saveznika, za naš međunarodni položaj. - Nama predstoje još teške borbe i pokreti... - ponovio je drug Tito, i to me se, s onim o međunarodnom položaju, nekako najviše dojmilo. - Nismo ni opazili kada je drug Tito prešao s najvažnijih naših i međunarodnih problema na one svakodnevne, ljudske. Našao je vremena za svakog borca. Pitao nas je odakle smo, kako nam žive roditelji, da li su okupatori i domaće izdajice učinili mnogo zla u našim krajevima. ... A onda nam je pričao o svojoj mladosti u Hrvatskom zagorju i radu u Zagrebu. Bili smo sretni, uzbuđeni, zadovoljni i nitko poslije toga nije bio u stanju da do kraja ispriča sve ono što je čuo i doživio u susretu s drugom Titom. Onim drugovima koji nisu imali tu sreću da budu s nama, Vrhovni komandant je uputio pozdrave i svima zaželio uspjeha u borbi. - »Nosite visoko barjak bratstva i jedinstva! Budite ponosni na proleterski naziv i ime Rade Končara koji nosi vaša brigada!« - rekao nam je na rastanku.³⁹

Puni nezaboravnih utisaka borci i starješine su se vratili u svoje jedinice gdje pričama i razgovorima o susretu s Vrhovnim komandantom nije bilo kraja. Posjeta i razgovori s drugom Titom bili su od ogromnog značaja za brigadu poslije njenog dolaska u Bosnu, u sasvim novu sredinu i nepoznat teren, a uz to i u veoma lošim vremenskim uslovima. Prije svega, borci i starješine su osjetili i uvjerali se u brigu o njima na najvišem nivou - odstrane Vrhovnog komandanta. To im je dalo snažan podstrek da i u novim uslovima izdrže sve teškoće i izvrše sve zadatke u sastavu 1. proleterske divizije.

³⁹ Mato Horvatić, »Po drugi put rođeni.« Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, Zagreb, 1976, str. 304-305.